

crkva u svijetu

godina XII • broj 3 • split • 1977

RELIGIJA I DRUŠTVO

Urednik

Društveni karakter religije

Govoreći o religiji i društvu, moramo najprije potvrditi da je religija po svojoj prirodi društvena. Želimo kazati da je nemoguće previdjeti, još manje zanemariti društveni karakter religije. Naravno, ovdje se ne postavlja pitanje izvorne autentičnosti religioznog fenomena, tj. da li je religija samo povijesni izdanak društva i društvenih odnosa, ili je pak religiozna dimenzija čovjeka imanentna ljudskoj sudbini, čovjeku i njegovoj svijesti. Jer, u jednoj i drugoj pretpostavci ostaje činjenica da je religija po svojim unutrašnjim i vanjskim obilježjima društvenog karaktera. Od misaone poruke do religioznog čina i obrednih obrazaca — svugdje ćemo susresti njezino društveno poslanje. Rađajući se s čovjekom i u čovjeku, ona poprima svoje prave označnice i potpuni smisao u društvu, u zajednici: u svojoj društvenoj priopćivosti, u sudbini religioznog ukorijenjenja i očitovanja u društvu.

Možda je zbog potpunijeg izlaganja odmah na početku potrebno ukra-
tko upozoriti na stvarnu širinu religioznog fenomena u povijesti i poje-
dinom vjerniku. Razlikujemo tu više slojeva; no najčešće se spominje
institucionalni i osobno-intimni vid religiozne stvarnosti u društvu: go-
vori se o religiji kao ustanovi i vjeri kao religioznoj svijesti pojedinca.
Naravno, u studioznoj raspravi čitav bi se religiozni fenomen mogao
pratiti s povijesnog, sociološkog i psihološkog stajališta i u tom smislu
vjera i religija ocijeniti kao dva vida iste religiozne stvarnosti kodifi-

cirane u određenoj konfesiji i ostvarene u praktičnom životu njezinih sljedbenika. U svakom slučaju, bez obzira hoće li se religija tretirati kao javna ili privatna stvar, nemoguće je društveno isključivati ova dva korelativna pojma: religiju kao instituciju i konkretnog vjernika koji joj pripada.

Ne ulazeći u postanak pojedinih svjetskih religija, još manje u vjerski svijet religioznog čovjeka, znamo da se religije javljaju sa svojim unutrašnjim i vanjskim obilježjima: religioznim sadržajem, sustavom vrednota, misijom, organizacijom i, dakako, svojim sljedbenicima. O svemu tome moramo voditi računa, kad raspravljamo o religiji i društvu.

Pristupimo li ponovno religiji kao ustanovi — društveno strukturiranoj u jednoj ili drugoj vjerskoj zajednici — sa svim njezinim pojavnim oblicima, vidjet ćemo da je po svojim strukturama društvena; pridemo li joj kao intimnoj svijesti pojedinca, otkrit ćemo ponovno njezin društveni karakter: u njoj je i kroza nju prvi čovjek-vjernik, kao i ovaj danas, tražio svoj smisao i jedinstvo sa svijetom, unutrašnju koherentnost koja ga povezuje i spaja s Drugim.

U današnjim prilikama, kad je sakralnost ustupila mjesto društveno-političkoj aktivnosti, religija se povlači u svoje izvorno područje, ali ona ne prestaje biti društvena i konkretna potreba konkretnog društvenog čovjeka. Svođenjem religije na tzv. »privatnu stvar« religija ne može izgubiti svoju javnost i religiozni čovjek svoja osnovna prava. Stoga se nije čuditi da se i danas sociologija tako živo zanima za religiozni fenomen i njegovu ukorijenjenost u današnjem društvu.

Religija i društvo

Kao društveni oblik religiozne stvarnosti religija se stalno pojavljuje u našoj povijesti kao pratilac čovjeka i društva. Sa svojom nazočnošću i spontanom ukorijenjenošću ona je uvijek imala i svoju društvenu ulogu. U tom treba gledati i razloge njezina širenja i povijesnog utjecaja u društvu.

Religiozna se svijest, znamo, tijekom naše povijesti sociološki učvršćivala i vjerski kodificirala u starim i novijim vjeroispovijestima naše historije. Neke su se manje ili veće vjerske zajednice i formacije tokom naše povijesti mijenjale i iščezavale, druge su se opet rađale i razvijale u razvoju s društvom. Štoviše, velike su religije — vremenski i prostorno ustaljene — oblikovale neka povijesna razdoblja i kulture, pojedine narode i mentalitete. Činjenica je naime da su stare uljudbe i civilizacije — a dobrim dijelom i ove danas širom globusa — bile bitno određene religijskim misaonim i etničkim sustavima vjeroispovijesti u krilu koje su se rađale i odnjihale.

Kao organizirane društvene strukture, kako se redovito u povijesti pojavljuju, religije su uvijek bile u stanovitom odnosu i međusobnom doticaju s drugim spontanim i organiziranim oblicima društva. Mada je čovječanstvo stalno načelno prihvaćalo religiju kao svoj životni putokaz, zarana je uočilo da se ljudski život ne sastoji samo od religiozne

sфере. Ako tome dodamo i činjenicu postojanja stanovitih rivaliteta između različitih religija i drugih društvenih ustanova i svjetonazora, neće nam biti teško razumjeti stare i nove probleme koji se spontano javljaju u vezi s religijom kao društvenom pojavom.

Ni religija nije bila pošteđena od povijesnih sukoba i idejnih razilaženja, koja su pratila različite društvene formacije. I sama je prošla kroz različite faze svojega društvenog utjecaja. Dok se nekada doživljavala kao integralni dio društva i društvenih zbivanja, čiji su glas i značaj sezali i na druga područja, u novije vrijeme se sve više zatvara u svoj uski prostor duhovnog obzorja. Njezin položaj i ugled, znamo, zavisili su o mnogočemu u pojedinim društvima i sredinama; rješavali su ih na različite načine različita vremena i kulture. Podsjetimo samo da su se rivaliteti društva i religije pokušavali svojedobno riješiti svojevrsnom simbiozom religije i društva ili pak naizmjeničnom prevlašću religioznih i društvenih ustanova. Dakako da su se stanje i prilike često mijenjale, dok su se stvari i pitanja raščistila i područja razgraničila.

Općenito je poznato da su stariji sustavi i društva pod općim dojmom religioznog ozračja cijenili i vrlo često službeno štitili svoje religije — na štetu drugih — poistovjećujući se ponekada s njihovim religioznim sustavom i nazorima. Nasuprot tome, moderna sekularizirana društva odavno su se počela kritički odnositi prema religiji kao takvoj, ograničavajući na neki način njezina prava i slobode i stavljajući je pod određenu kontrolu. Nije to bilo bez razloga. Religijski totalitarizam i, često, razna monopoliziranja u etičkom i praktičnom životu nisu odgovarali modernim društvima i njihovim shvaćanjima.

Novijim razdobljima dugujemo snošljivost i zakonsku ustavnost, koje su zamijenile pretjeranu popustljivost i štetnu nesnošljivost. Rezultat je konačno ovoga procesa i poznato odvajanje religioznih institucija od političkih struktura, konkretno Crkve od države. To je dovelo i do stanovite autonomije duhovno-religioznog područja naspram političkom, dotično društveno-političkog naspram religioznom. Iako sve to nije prošlo bez međusobnih trzavica i nepovjerenja, taj proces se nastavio i danas je postao normalnom pojavom. Na taj su način, istina, pojedine religije u našem zapadnom svijetu izgubile svoj nekadašnji prestiž i ulogu u društvu, ali su zato, s druge strane, ostvarile svoju religioznu slobodu i sa svoje strane tu istu slobodu i drugima priznale i potvrdile.

Takvu religiju, u njezinoj slobodi i njezinu jamstvu za druge, društvo je, razumljivo, prihvatilo. Tako su već prvi ustavi građanskog društva respektirali i poštovali slobodu savjesti, religiozno uvjerenje i opredjeljenje. Drugim riječima, moderna sekularizirana društva u svojoj ustavnosti i slobodi prihvatila su religiju kao spontanu društvenu pojavu, koju nisu željela službeno povlašćivati, ali ni omalovažavati ili odbacivati. U težnji za jednakosti i ustavnim slobodama, svaka je religija postala ravnopravna s drugom. U tom smislu je svaki građanin mogao slobodno birati svoju konfesiju i isto tako slobodno obavljati svoje religiozne čine. Ideal snošljivosti, slobode i jednakosti bio je zajamčen ustavom. To znači da je bar pravno pitanje bilo riješeno. Naravno, takvo rješenje, koliko god se u početku nije sviđalo prije povlaštenim

konfesijama, u stvari je bilo najbolji put i za praktično ostvarenje: da religija doista postane slobodan izbor u slobodnom društvu, u kojemu nazoni i rase, pa i religije ne predstavljaju ni prednost ni zapreku normalnom uključivanju u društveni život, jer su svima zajamčena jednaka prava i postavljene iste društvene obveze.

Položaj i mjesto religije u društvu određeni su, dakle, mnogim faktorima. Kao dio ljudskih preokupacija i povijesno društvenih kretanja i religija je — shvaćena kao strukturalno-organizacijska cjelina — položna društvenim odnosima i zakonskim propisima. Društvo se stoga opravdano postavlja prema religiji kad je u pitanju međudruštvena zakonitost i red. U tom smislu je i religija, gledana ovdje u svim svojim manifestacijama, kao društveni fenomen, obuhvaćena ustavnim i drugim odredbama i zakonima. No nije u pitanju samo zakon i zakonitost, u pitanju su i ovdje, kao i na drugim životnim područjima uostalom, *praktične primjene* reda i zakona. Stoga bismo mogli slobodno zaključiti da su položaj i mjesto religije u društvu određeni u prvom redu njezinom stvarnom društvenom jednakopravnošću s drugim organizacijama i zajednicama ili, još točnije, s jednakopravnim mogućnostima i praktičnim šansama religioznog čovjeka s nereligioznim u konkretnoj društvenoj sredini. Jer, znamo, odavno se prihvaća i u načelu priznaje snošljivost, jednakopravnost i sloboda, pa ipak nije bio rijedak slučaj da su se teoretski vrlo tolerantna društva i demokratski ustavno idealni sustavi u praktičnom životu često vrlo pristrano odnosili prema određenim rasama i klasama, vjerskim zajednicama i (ne)religioznim ljudima. Možda smo s ovim došli do temeljnog pitanja. Tko njega ne riješi, uzalud mu je pričati o jednakosti i ravnopravnosti.

Religija i socijalističko društvo

Izdanak modernih društvenih kretanja, stanovite povijesne zakonitosti u društvu, socijalistički je pokret začel kao revolucionarna snaga koja se kritički postavila prema svim dotadašnjim socijalnim i idejnim vrednotama u društvu. Pri tako načelnom polazištu i odnosu, naravno, i religija je morala doći pod udar društvene kritike, koliko društvenopovijesno, toliko i idejno, ideološki. Na žalost, stvar nije mogla proći bez nekih trzavica i nesporazuma. Bilo je to povijesno uvjetovano i u neku ruku društveno razumljivo, da se mi danas, sudeći stvar nakon jednoga stoljeća, svemu tome ne moramo čuditi; ali se ne možemo oteti dojmu, da je sve moglo krenuti i drugim, drugačijim tokom. Naime, poznato je da je stanovita napetost između religije i socijalističkih pokreta proizlazila koliko iz nekih načelnih neslaganja, toliko i iz stanovitih povijesnih (ne)prilika, međusobnih nesporazuma, uzajamnih kritika i nepovjerenja.

Ne isključujući nipošto neka spontana međusobna razilaženja i različita idejna polazišta, možemo ipak kazati da su izvanjski, društvenopovijesni razlozi, koji vuku svoje korijenje od prvih dodira i početaka kad su se socijalistički pokreti susreli s religijom kao ustanovom činili da se do danas religija i socijalističko društvo nisu osjetili solidarnima. Sjetimo li se samo nekih povijesnih fakata, vidjet ćemo da se socijali-

stički pokret u svojem revolucionarnom naletu nije oslanjao na religiju. Smatrao je, čini se, da je predugo živjela u zajedništvu sa starim društvenim sustavima, da bi se mogla suprotstaviti njihovoj praksi i shvaćanjima. Religija i revolucionarni socijalizam našli su se tako na različitim pozicijama; isticale su se prije svega ideološke razlike, dobacivali prigovori i međusobne kritike.

Sve je to u stvari bio i povijesni nespornost i teoretska pretpostavka. Jer, socijalizam kao socijalizam i religija nemaju posebnih razloga za takva stajališta. Ako se objektivno shvate i analiziraju, onda bi se moglo doći do sasvim drugog gledišta. Naravno, kad je riječ o socijalizmu, ne mislimo ovdje na epizode i teneidije ostvarenja administrativnog ateizma. Iako se, kako smo naglasili, revolucionarni socijalistički pokret nije oslanjao izravno na religiju, činjenica je — što se rijetko spominje — da su u prvim radničkim socijalističkim organizacijama, zatim u revolucijama koje su stvarale nova socijalistička društva, religiozni ljudi predstavljali znatan udio. Svjesni su toga bili i sami klasici marksizma. No unatoč tome, teoretski i službeni odnosi dugo vremena, s jedne i s druge strane, nisu ustupali glavnu riječ zajedništvu i životnoj praksi, suradnji, nego se ponovno, pomalo demagoški, s jedne strane religija smatrala antisocijalističkom, a s druge socijalistički pokreti antireligioznima.

Posljedice takva početnog shvaćanja između religije i socijalističkih pokreta ostavile su svoj biljeg i na odnosima između religije i socijalističkih društava. Znaci nepovjerenja i sumnje dugo su lebdjeli u zraku.

Bilo je svakakvih shvaćanja. Danas je to gotovo neshvatljivo, ali neki čudni odnos isključivosti ili u najmanju ruku zategnutosti nastavio se između religije i socijalističkog svijeta i u razdoblju kad je religija shvatila da je socijalizam društvena obaveza, a socijalističko društvo uvidjelo da mu religija nije protivna. Naravno da su na takvo stanje utjecali kojekakvi uzroci i razlozi. Svakako, nepovjerenje je olako stvaralo nove poteškoće, izazivalo kojekakve obrambene mehanizme i rađalo zategnutost, pri čemu je trpio radni čovjek, koji je najčešće s uvjerenjem prihvaćao i religiju i socijalizam. No to je ipak činilo da će stare sumnje s vremenom ustupiti mjesto novom dijalogu. Praksa je od početka u tome prednjačila. Religiozni i socijalistički čovjek našli su se skupa u istom svijetu i društvu, često, kako rekosmo, u istom čovjeku, i spontano su otvarali nove perspektive.

Kao i svako drugo povijesno pitanje, tako i pitanje odnosa religije i socijalističkog društva prelazi okvire jednog ili drugog razdoblja. Vrijeme je, znamo, s jedne strane rušitelj, s druge obnovitelj stanovitih vrednota; budućnost je strogi sudac i ispravljač povijesnih propusta i pogrešaka. Praksa razbija mnoge predrasude. Ništa se ne može zaustaviti na časovitom hipu svojih kretanja i momentalnih shvaćanja. Stoga je razumljivo da su odnosi između religije i socijalističkog društva nužno podložni promjenama, novim spoznajama i kretanjima. Dakako, problema je bilo i bit će ih, ali svijet ne može stajati na mjestu. I ne stoji.

Najmlađe u povijesnoj smjeni društava, socijalističko je društvo naslijedilo neke predrasude kao i neka juridička i ideološka poimanja o religiji. No nema sumnje, ipak je ono u odnosu prema religiji tražilo i traži svoj put. Dakako, i taj se put mijenjao, dijaloški na bolje, pa nije isključeno da se taj proces neće i ubuduće nastaviti. Svakako, bar općenito govoreći, načelna stajališta više nisu u pitanju. Religija je prihvaćena kao društvena činjenica; ustavi jamče njezinu slobodu. Iako se, što je donekle razumljivo, još uvijek javljaju neka praktična pitanja i problemi — posebno u pogledu konkretnih šansa religioznog čovjeka i njegova položaja u društvu — sve upućuje na to da će budućnost zaboraviti na nepotrebne trzavice i nekadašnje nesporazume.

Današnji položaj religije u društvu

Htjeli bismo odmah naglasiti da ovdje pod pojmom religije ne mislimo na neki uopćeni, apstraktni pojam, nego prije svega na njezin konkretni položaj u društvu viđen kroz društvenu stvarnost i životne šanse religioznog čovjeka, nosioca čitavog kompleksa religioznog fenomena. S tog stajališta je gotovo nepotrebno izlagati opća načela o tzv. slobodi religije; važnije je svakako konkretno društveno tretiranje vjernika, jer se kroz životne i društvene šanse religioznog čovjeka očituje pravi položaj religije u društvu.

Današnja su društva, rekli smo, u načelu riješila religiozna i religijska pitanja u duhu moderne snošljivosti i slobode. Općenito je ostvarena rastava između političke vlasti i religioznih zajednica. Vjerske ustanove nisu dakle partneri vlasti, nego slobodne družbe koje respektiraju auktoritet postojećeg društva. Države s druge strane nisu tutori, ali ni neki vrhovni poglavari »državnih« ili bilo kojih drugih konfesija. Religija je našla svoje mjesto i svoj položaj u vlastitoj autonomiji i samoopredjeljenju, izjednačivši se u ustavnim društvima s drugim slobodnim zajednicama i organizacijama.

Na prvi pogled se čini da smo došli do najboljih humanih rješenja. Gotovo bismo se teoretski s tim mogli složiti. No ne smijemo zaboraviti da je teorija samo jedna strana medalje. Povelje i deklaracije imaju svoju vrijednost, ali životna praksa je ipak presudna. A osvrnemo li se, bar općenito, na praktični položaj religije, dotično religioznog čovjeka u društvu, vidjet ćemo kako smo još uvijek daleko iza proklamiranih načela. S jedne strane povlastice, s druge zapostavljanja — još uvijek pritišću moderni svijet. Istini za volju, ne bi uopće trebalo pitati tko je to povlašten, tko zapostavljen, ima li neki čovjek svoju slobodu, dok je drugi nema: jer dokle god u društvu ima privilegija i zapostavljanja, slobode i ne-slobode, bit će i društvene diskriminacije; a to je ono što nam ne treba; ako se to ne iskorijeni, znači da ćemo se samo vrtiti u krugu, a nećemo nipošto stvarati nove društvene odnose i novo društvo. Stoga, nije toliko važno tko je taj koji se povlašćuje ili zapostavlja, koliko je važno da se nitko ne povlašćuje i ne zapostavlja u slobodnom i ravnopravnom društvu; koliko je važno da se poštuje integritet ljudske osobnosti, bio netko vjernik ili nevjernik, ili što drugo.

Na žalost, činjenica je, nije to teško vidjeti, da današnji svijet još uvijek živi u svom starom odnosu diskriminacija, nije bitno kako se one provode ili pak kako se nazivaju. Ni religiozni faktor, kad se čovjek promatra kroz prizmu idejnih i ideoloških shvaćanja, nije pri tome neutralan. Tu je dakle rak-rana koja još uvijek sudi čovjeka više po njegovoj boji, mišljenju, vjerovanju i osobnom izboru, nego po solidarnosti, jednakosti i jednakopravnosti pred društvom i zakonom.

Dugo se čovječanstvo u svojoj povijesti borilo za duh snošljivosti i osobne slobode. Nije to bila samo borba za vjersku slobodu: *to je u stvari povijesni rast svijesti i osobnosti čovjeka i vremena, dotično društva i njegova sazrijevanja.* Svi znamo da se ne bi trebalo vraćati u stara vremena. Čovječanstvu je suđeno da ide naprijed. Povlastice i zapostavljanja u društvu znak su njegova djetinjeg razdoblja, kad se nije gledalo na čovjeka nego na klasne i druge, uglavnom klanske, okolnosti. Zrela dob bi s time morala jednom raskrstiti. O tome bi sigurno i religiozni ljudi morali više voditi računa, bilo da su povlašteni, bilo da su praktično zapostavljeni u društvu.

Kao društveni fenomen religija je, rekli smo, u stalnom društvenom odnosu s drugim društvenim organizacijama i institucijama. U međusobnom su dodiru i odnosu i religiozni i nereligiozni čovjek. Razumljivo je stoga da se i na tom području mogu javljati neki problemi. No po našem mišljenju to u današnjem svijetu nije glavno pitanje: danas je glavni problem društvene svijesti, dotično nehumanog postupka društva koje ne samo da tolerira nego na svoj način institucionalizira društvenu diskriminaciju na temelju idejno-ideoloških pristupanja čovjeku, pa i vjerskih.

Gledajući na naše pitanje u cjelini, bilo bi nekorektno samo optuživati današnja društva da se maćehinski odnose prema religiji i religioznim ljudima. Treba nepristrano pristupiti i drugoj strani medalje. Ima društava koja još uvijek povlašćuju religiju. Zbog toga ponegdje u svijetu religiozni čovjek ima neke prednosti i bolje društvene šanse nego njegov nereligiozni kolega. To nas jednako pogađa i ruši sliku opće društvene ravnopravnosti i jednakosti među ljudima. Naravno, ovdje je u prvom redu riječ o religioznom pitanju, stoga se naše izlaganje vrti u tom području. Međutim, sve ovo što govorimo o religioznom čovjeku i njegovu položaju, slobodi i ravnopravnosti — vrijedi za svakog čovjeka. Osobna prava i slobode, jednakosti i isti tretman u društvu moraju biti za sve jednaki ili se ponovno vraćamo na onaj teški izraz diskriminacije. Nije važno upisuje li se negdje vjera u negativnu ili pozitivnu bilancu kad je riječ o društvenim šansama i položajima — ne možemo biti zadovoljni dok se jedna i druga praksa potpuno ne otklone. Jer, pri takvoj je metodi nemoguće govoriti o ravnopravnosti u društvu. I koliko god to bilo teško do kraja ostvariti, mislimo da o načelnim i praktičnim obvezama društva u tom pogledu ne bi trebalo raspravljati. Sofizmi su suvišni, istina se ne može maskirati. Dokle god vjera ili nevjera pridonosi svojevrstne društvene poene ili pak stvara profesionalne i druge smetnje, pa radilo s i o ministarskoj ili predsjedničkoj službi, suvišno je dokazivati jednakost i ravnopravnost; društvena je diskriminacija očita. U tom smislu je još uvijek u mnogim

zemljama religija stvarni problem: za jedne fiktivni, za druge životni, stvarni. To znači da odnos između religije i društva nije postavljen na zdrave principe i humane praktične norme. A sve to, znamo, snosi religiozni čovjek ili, bolje, čovjek bez obzira na njegove eventualne atribute.

Što možemo konačno kazati o religiji u današnjim društvima?

Možda je na pomolu najbolje rješenje: ni povlaštena ni zapostavljen. To, međutim pretpostavlja pravu društvenu slobodu. Bez pokroviteljstva, ali zato i bez vazalskih obaveza, religija će, zapravo religiozni će čovjek naći svoje pravo mjesto pod suncem. Kad društvena svijest nađe dosadašnje metode preferencije i diskriminacije i shvati da su svi ljudi bez obzira na njihovu boju, vjeru i intimna osobna uvjerenja jednakopravni članovi društva, nestat će nepotrebnih pitanja i štetnih trzavica, koje nas uvijek vraćaju natrag. Dakako, povelje i deklaracije o ljudskim pravima i slobodama morat će potvrditi životna praksa, a ne samo potpisi, jer praksa je vrhovno mjerilo u konkretnom životu. Ne ulazeći ovdje u spominjanje nekih povijesnih propusta — od dirigitiranog teizma svih boja do administrativnog ateizma kao jedino ispravnog nazora — možemo samo još jedanput napomenuti da su najbolje mjerilo za položaj i slobodu religije u određenom društvu konkretni položaj i životne šanse njezinih članova unutar tog istog društva.

Religiozni i nereligiozni čovjek u društvu

U našem se izlaganju često spominje religija i religiozni čovjek. Da se ne bi činilo kao da na svijetu postoje samo religiozni ljudi ili da je samo njima potrebna sloboda, jer da je često ugrožena, treba ponovno naglasiti prava i slobode, pa i ugroženost, i drugog čovjeka, tj. onoga koji nije teistički religiozan, koji ne prihvaća ni vjeru ni ideju o Bogu.

Mi držimo da se sloboda ne može dijeliti u društvu. Jer, društvo je ili slobodno ili neslobodno. Dok u njemu ima ugroženih i društveno zapostavljenih, diskriminiranih, znamo kakvo je. Tim gore što su neki i »preslobodni«. Ni to nije važno tko su ti. Društvo je bolesno, bilo o kome da se radi. Ako je riječ ovdje o religioznom i nereligioznom čovjeku — zapravo o svakom čovjeku — onda moramo naglasiti da im u zdravom društvu pripadaju ista prava i obveze, dužnosti i šanse.

U tom smislu položaj religije u društvu nije neko sporedno ili izvanjsko pitanje. To je prije svega konkretno pitanje konkretnog čovjeka i, dakako, konkretnog društva. A u neku ruku, to je zapravo pitanje svakog čovjeka. Vrijeme je da čovjek osjeti svoje poniženje u poniženju bilo kojega nevina čovjeka na zemlji. Toliko su se ljudi stoljećima borili za jednakost i ravnopravnost — tako drage novim vremenima. Ne smijemo ih iznevjeriti! Društvena diskriminacija ne potvrđuje nego ruši najplemenitije težnje naše povijesti i ljudske duše. Naravno, to se jednako očituje u odnosu religije i društva kao i na drugim segmentima društvenog života. I religiozni i nereligiozni čovjek pozvani su da zajednički surađuju u izgradnji zdravog i pravednog društva, koje će odbaciti svaku diskriminaciju.